

Ján ŠAFIN

Posudok dizertačnej práce Ing. Mgr. Věry Razákovej na tému „Zánik jeruzalémského chrámu (zpracování tématu v klasických židovských textech)“

Doktorský studijní program: teologie

Studijní obor: judaistika

Máme pred sebou dizertačnú prácu Ing. Mgr. Věry Razákovej na tému „Zánik jeruzalémského chrámu (zpracování tématu v klasických židovských textech)“, venovanú ako hovorí samotný názov práce téme zničenia jeruzalemského chrámu (churban bajit rišon), konkrétnejšie Druhého chrámu v roku 70 po Christovi (churban bajit šeni) rímskymi vojskami pod vedením budúceho cisára Tita. História, ktorú uvediem naozaj len extrémne stručne a najskôr aj zbytočne, vzhľadom na učené auditórium nás pouča, že v poradí tretí izraelský kráľ, syn Dávida a Batšeby, začal podľa proroctva Nathanovho panovať na znak návratu pokoja a milosti k národu Božiemu. Na rozdiel od doby vládnutia jeho otca Dávida, ktorý musel celý svoj život viesť vojny s rôznymi nepriateľmi, domácimi i cudzími, doba kráľa Šalamúna je charakteristická pokojom, životom v mieri a vnútorným rozvojom kráľovstva. Symbolom a historickým faktom tohto pokojného vývoja sa stal Šalamúnom vybudovaný chrám Hospodinovi, jedinečný svätostánok, ktorý nemal obdobu v celom vtedajšom svete, a ktorý ju dlho ani mať nebude. Nebolo tomu tak náhodou. Veď práve na Šalamúna sa vzťahovali veľké Božie prísluby, ako o tom rozpráva koniec Prvej a prvých deväť kapitol Druhej knihy Kroník. Preto aj bol nazvaný, ko hovorí cirkevnoslovanský preklad Druhej knihy kráľov, Jedidia - milovaný Bohom (2 Kráľov 12, 24-25). Ešte Šalamúnov otec kráľ Dávid, potom čo sa zmocnil Jeruzalema, ktorý učinil hlavným mestom mladej monarchie, dal do neho preniesť aj archu zmluvy (niekedy okolo roku 1000 pred Chr.) a rozhodol sa postaviť chrám Jahvemu, kde by archa bola umiestnená. No túto myšlienku uskutočnil až jeho syn Šalamún (okolo roku 960), ktorý povolal remeselníkov z Týru, pretože týrsky kráľ Chíram mu bol nápomocný. Pôdorys chrámu pritom zodpovedal pôdorysu svätostánku v púšti: Jeruzalemský chrám sa skladal z troch častí: z dvora (prítvor), predsiene, ktorá bola určená pre všetkých kultovo očistených (ulám), ďalej vlastného chrámu (svätyne; hékál) otvorenej pre kňazov, a nakoniec Veľsvätyne (debír, Svjataja svjatyh v csl.), kde sa kedysi nachádzala archa zmluvy a kde veľkňaz vstupoval iba raz v roku. Na dvore, t.j. bezprostredne pred chrámom, sa nachádzal oltár, na ktorom prinášali krvavé obete (čistých zvierat). V budove chrámu, teda vo svätyni, kde bolo dovolené vchádzať iba kňazom, bol kadidlový oltár, a vo Veľsvätyni, kde

kráľ Šalamún umiestnil Archu zmluvy s vyobrazenými cherubínmi na vrchu, obsahujúcu desať Božích príkazov, Áronovo žezlo, ktoré rozkvitlo a nebeský chlieb-manu. Apropo, žiadne iné tajné rituály Židia v tomto chráme nemali, určite nie v „normálnych“ časoch Starého zákona, teda keď nedošlo k poškrvneniu chrámu pohanskými magickými rituálmi, keď sa klaňali Baalom, Molochom, Aštartám a pod. Prakticky až od doby renesancie a neskôr osvietenstva, európski okultisti začali tvrdiť, že v chráme boli vykonávané akési tajomné magické obrady, ktorým vraj Šalamúna naučil budovateľ chrámu Híram Týrsky. Tieto rituály po druhom zničení chrámu r. 70 vraj neboli celkom zabudnuté, ale v reťazi pokolení sa odovzdávali od generácie ku generácii osobitne iniciovaných ľudí, až do doby, kedy niektorí z nich založili „Spoločnosť slobodomurárov“ (frankmasonov). Tejto okultnej tradícii, kde sú fakty neraz čerpané z oblasti fantázie, sa však nebudeme ďalej venovať, hoci je nesporne zaujímavá...

Vybudovanie Druhého jeruzalemského chrámu po zničení Prvého roku 586 pred Chr. pripadlo do doby návratu časti exulantov z babylonského zajatia za vlády kráľa Kýry Veľkého. Rozhodujúca etapa ale pripadne do doby panovníka, ktorý sa volá Artaxers Longiman čiže Dlhoruký. Ako je dobre známe, po páde Babylonského kráľovstva a jeho pripojení ku kráľovstvu Perzskému bolo vydaných niekoľko Židom priaznivo naklonených kráľovských rozhodnutí. Prvé z týchto rozhodnutí, vydané Kýrom, povoľovalo vybudovať chrám, no mlčí o obnovení zničeného Jeruzalema (2 kniha Paralipomenon, kap. 23; 1 Ezdrášova I, 2-4 a 6, 3-5). Druhé rozhodnutie Dária Hystaspa v sebe neobsahuje dokonca ani len náznak na povolenie budovať mesto, ale hovorí, opakujúc Kýrovo rozhodnutie, opäť len o vybudovaní chrámu (1 Ezdrášova 6, 6-7). Tretie rozhodnutie bolo dané kňazovi Ezdrášovi, ktorý viedol židovských presídlencov v 7. roku kraľovania Artaxerxa Longimana. Hoci ani v tomto rozhodnutí Artaxerxa niet priameho nariadenia alebo dovolenia budovať mesto, no zato je v ňom dovolenie Ezdrášovi robiť všetko, čo zachce, a na čo bude mať peniaze: „A čo sa Tí a tvoji bratia dobre rozhodnete urobiť z toho striebra a zlata, ktoré sa vám zvýši, potom podľa vôle vášho Boha aj robte“ (1 Ezdrášova 7, 18). Toto panovníkovo dovolenie mohol Ezdráš chápať veľmi široko, a preto ho aj mohol využiť pri obnove zničeného a pustého Jeruzalema. Navyše je isté, že všetci vracajúci sa Židia cítili potrebu mesto čím skôr vybudovať a hlavne opevniť, aby mohli cítiť čo najbezpečnejšie pred rôznymi nájazdníkmi a útočníkmi, o ktorých nebola núdza. Že práve takto Ezdráš vnímal Artaxerxovo rozhodnutie je vidieť aj z jeho nasledujúcej modlitby (1 Ezdrášova 9, 9); a že on skutočne pristúpil na základe tohto rozhodnutia k obnoveniu Jeruzalema, dosvedčuje aj Nehemiáš (1, 3). Iné rozhodnutia, ktoré by sa týkali židovského národa, obnovy mesta a chrámu nevyšli. Mimochodom, v pravoslávnej tradícii siedmy rok panovania Artaxerxa Longimana je považovaný za počiatok Danielových sedmín!

V akom roku ale Artaxerx vstúpil na trón? Prameňom pre určenie počiatku panovania Artaxerxa je tzv. „Kánon kráľov (alebo kráľovstiev)“ gréckeho učenca, geografa a astronóma Klaudia Ptolemaia, ktorý žil v druhom storočí kresťanskej éry. V tomto kánone sú dané tabuľky asýrskych, medských, perzských, gréckych a rímskych kráľov, počínajúc Nabonasarom. Pri mene každého kráľa je uvedený počet rokov jeho vlády ako aj suma všetkých rokov, ktoré uplynuli po posledný rok jeho vlády od prvého roka vlády Nabonasara. Všetky chronológie sa zhodujú v tom, že prvý rok vlády Nabonasara sa začína 26. februára

747 pred Christom, podľa rátania írskoho mnícha Dionýzia Exigua (6. st. kresťanskej éry). Taktiež je známe, že egyptský rok, ktorý bol položený do základu Ptolemaiovej chronológie mal 365 dní. Vďaka to, ľahko určíme aj dobu panovania Artaxerxa Longimana. V Kánone kráľov je zaznamenané, že Artaxerx sa ujal vlády v 283 roku a panoval 41 rokov. Pokiaľ tieto roky preložíme do nášho rátania, podľa Dionýzovej chronológie, potom sa ukáže, že Artaxerx vstúpil na trón okolo 18. decembra 464 pred Christom, a že siedmi rok jeho vlády pokračoval do konca roka 158 pred Christom. Berúc do úvahy, že Dionýz Exiguus považoval rok 754 od založenia Ríma rokom Narodenia Christovho, potom musíme uznať, že siedmi rok Artaxerxovej vlády, to jest začiatok Danielových sedmín, bol rokom 296 ($747-458=296$) od založenia Ríma.

Koniec prvých šesťdesiatich deviatich sedmín je jasne uvedený v Danielovom proroctve: po Christa Vladyku (po Pomazaného Vládca, ako zvyknú menej jasne prekladať, čiže po príchod Mesiáša). To jest do objavenia sa Christa malo uplynúť šesťdesiat deväť sedmín čiže 483 rokov, počínajúc rokom 296 od založenia Ríma. Spojac 296 a 483 rokov, ľahko zistíme, že koniec šesťdesiatej deviatej sedminy, a objavenie sa Christa muselo pripadnúť na rok 779 od založenia Ríma. Preložené do konkrétnych biblických udalostí, toto bolo objavenie sa Christa pri rieke Jordán, o čom nám hovorí aj evanjelista Lukáš, keď v tretej kapitole svojho evanjelia píše: „V pätnástom roku vlády cisára Tibéria, keď Pontský Pilát spravoval Judeu, Herodes bol tetrarchom v Galilei, jeho brat Filip tetrarchom na území Iturey a Trachonitidy a Lyzaniáš bol tetrarchom v Abiléne, za veľkňazov Annáša a Kajfáša zaznelo na púšti Božie slovo Jánovi, synovi Zachariáša...“ (Lukáš 3, 1-2). Ako vieme, prvý rímsky cisár Augustus-Octavianus posledné dva roky vládol spolu so svojim nástupcom Tibériom, preto vychádza rok 779 na pätnásti a nie trinásti rok Tiberiovej vlády.

Oveľa skôr však, ako sa Tibérius ujal vlády, v 63 roku pred Christom došlo v Sýrii k zvláštnej dohode, ktorej hlavnými aktérmi bol rímsky generál Pompeius a židovský veľkňaz Hyrkan II., dohode, ktorá naplnila jedno pradávne biblické proroctvo o Mesiášovi.

Výsledkom tejto dohody bude zmocnenie sa Erec Israel (Zeme Izraelskej), ktorá sa od tých čias stáva súčasťou práve nadnárodnej Rímskej ríše, čím sa zároveň naplnilo jedno z najstarších biblických proroctiev o časoch príchodu Mesiáša, ktoré praotec Jákob povedal svojmu synovi Judovi: „Nevzdiali sa žezlo od Júdu ani vladárska berla od jeho nôh, kým z neho nevzide vládca, ktorého budú poslúchať národy“ (Genezis 49, 11). Tým sa to ale neskončilo. Skôr naopak. Počas nasledujúceho o niečo viac než storočia, keď sa v židovskom národe vystriedalo niekoľko pokolení, Židia neraz povstávali proti rímskej hegemonii, ktorá vládla nad Pyrenejským polostrovom, Galiou, časťou Albiónu, časťou Germánie, Apeninským polostrovom, Balkánom, súčasným Tureckom, Sýriou, Egyptom, celým severoafrickým pobrežím od Herakleitových stĺpov čiže dnešného Gibraltáru až po Suez, keď jej hranice v Oriente tvorila rieka Eufrat, na severe Rýn a takmer nepriepustné husté severské lesy a na juhu nekonečné piesky a skaliská Sahary. Židia sa búrili v Mezopotámii aj Líbyi, v Egypte aj na ostrove Cyprus, preto Rimania museli vyvinúť enormné úsilie, aby ich spacificovali a ako svedčia diela ich básnikov, štátnikov aj historikov, najviac zo všetkých národov nenávideli práve tento.

Vrchol tieto povstania dosiahli v 66 roku kresťanskej éry, 103 rokov od začlenenia Erec Israel do Rímskeho impéria, kedy vypuklo najväčšie z týchto povstaní, ktoré vďaka jeho nie

tuctovému účastníkovi a teda aj očitému svedkovi a nakoniec aj najvýznamnejšiemu historikovi Jozefovi Flaviovi vošlo do dejín pod pomenovaním Židovská vojna. Rimanom sa len za cenu najväčšieho úsilia a obrovských obetí podarilo toto povstanie potlačiť, avšak výsledok bol pre Izrael zdrvivý. V 70 roku po dlhom obliehaní rímske légie dobyli Jeruzalem, zničili Druhý chrám, zanechajúc z neho iba západnú podpornú stenu Chrámovej hory, dnes známu ako Múr nárekov a Jeruzalem zrovnali so zemou. „Návštevník toho mesta by sotva uveril,“ poznamenal spomínaný Jozef Flavius vo svojom rovnako rozsiahlom ako znamenitom diele o tejto vojne, „že toto mesto bolo niekedy obývané...“

V Talmude sa v súvislosti s touto tragickou udalosťou dočítame aj toto: „Kvôli čomu bol Jeruzalem zničený? Kvôli trom zločinom, ktoré páchali v tých časoch. A čože sú to za zločiny? Modloslužba, zvrhlosť a krviprelieanie...“

Ale prečo bol zničený aj Druhý chrám? Veď v tej dobe učili Tóru, zachovávali prikázania a konali skutky milosrdenstva. Toto všetko je pravda, no zároveň bola v nich bezpríčinná nenávisť. A toto ťa musí naučiť, že modloslužobníctvo, zvrhlosť a krviprelieanie spolu neprevyšujú bezpríčinnú nenávisť...“

Dobytie Jeruzalema Rimanmi a zničenie Druhého chrámu vyvolali otrasný dojem na súčasníkov týchto udalostí, pretože mnohí Židia verili, že Všemohúci nedopustí pád stoličného mesta židovského národa a jeho jediného skutočného chrámu. Talmud k tomu dodáva: Keď bol Chrám po druhýkrát zničený, v izraelskom národe sa objavilo veľa ľudí, ktorí sa vzdali mäsa a vína. S nimi vstúpil do debaty rabín Jehošua ben Chanania:

- Deti moje, prečo odmietate jesť mäso a piť víno?

- Akože by sme mohli jesť to, čo bolo doposiaľ prinášané ako žertva v Chráme, ale teraz už toho viac niet? Ako môžeme piť víno, ktoré sa až doposiaľ používalo na poliatie oltára, ale teraz sa už tak nedeje?

Rabín Jehošua ben Chanania im na to povedal:

- Pokiaľ je to tak, potom ani chlieb nebudeme jesť – veď z chleba boli taktiež prinášané dary na oltár v Chráme. Nebudeme jesť ovocie – veď z ovocia boli prinášané prvotiny do Chrámu; nebudeme piť vodu, pretože teraz už niet obradu vylievania vody na oltár.

Títo mlčali. A rabín Jehošua pokračoval:

- Pozrite sa, čo vám poviem, deti moje. Nevyjadrovať smútok sa nedá: príliš krutý rozsudok je vynesený nad nami, no ani nadmieru smútiť taktiež netreba.“

Môžeme predpokladať, že títo askéti sa po uvedenom rozhovore vzdali vlastných strohých predpisov. Aj keď je rovnako možné, ako to už aj v iných prípadoch býva, že nie všetci. Avšak v židovskom národe ako spomienka na zničený Chrám a smútok za stratenou minulosťou zostali nasledujúce symboly, o ktorých čítame v jednom stredovekom rukopise: „Testamenty otcov predpisujú: obnovujúc dom ponechajte nevelkú časť steny neobielenou na pamiatku za zničeným Jeruzalemom; pripravujúc jedlo, pustite jednu misu na pamiatku za Jeruzalemom; berúc na seba ozdoby, jednu-dve ponechajte v zásuvke na pamiatku za Jeruzalemom...“ A ešte jeden zvyk, ktorý sa koná na židovských svadbách a ktorý dobre

poznajú aj ostatní, len nepoznajú jeho históriu – a to je rozbíjanie pohára respektíve taniera – taktiež na pamiatku za zničeným Jeruzalemom...”

Po tomto krátkom exkurze sa ale vráťme k predloženej práci, ktorá si nesporne zaslúži našu pozornosť. Práca je rozsiahla, čo je zrejme už pri zbežnom pohľade, precízna, veľmi dobre spracovaná a plná. Pokiaľ ide o obsahovú stránku práce, tá je bez zveličovania veľmi kvalitná. Autorka si dala záležať na čo najplnšom obsahu. Nič nechcela vynechať, obísť mlčaním alebo nejakým spôsobom neopomenúť. Tomuto zodpovedá aj kvalitné chronologické rozvrhnutie práce, ktoré jej dodáva správny spád, čitateľ sa nestráca v roztrúsených informáciách, ktoré by sa tu a tam objavovali, čo je tak typické pre kompilatívnu literatúru. Práve naopak, chronológia, sled udalosti, hodnotenie pádu jeruzalemského chrámu v rôznych epochách na seba pekne nadväzujú. Podobnú precíznosť zaznamenávame aj po formálnej stránke. Tu tak isto nechýba konzekventnosť, skôr naopak. Citačné normy, množstvo použitej primárnej i sekundárnej literatúry, jej použitie si zaslúžia len a len pochvalu. K použitej literatúre by sme dodali snáď iba jednu knihu. Taktiež pojednáva o jeruzalemskom chráme a ide o veľmi dobrú štúdiu, ktorá síce vyšla ešte v roku 1891 bola to doktorská dizertácia, no ktorá dodnes nestratila na hodnote. Jej názov je **„Starozákonný chrám. Č. I. Vonkajšia podoba chrámu“**, a autorom Dimitrij Mitrofanovič Muretov. Túto štúdiu odporúčam si prejsť a porovnať s dnešnými poznatkami na túto tému. Určite to nebude na škodu. No či už ju zoberieme do úvahy alebo nie, v danom prípade nemá vplyv na kvalitu predloženej práce. Ešte raz zdôraznime: tá svojou plnosťou, detailnosťou, precíznosťou aj obsahom a rozsahom jednoznačne spĺňa všetky kritéria, ktoré sú kladené na takýto typ prác.

Na záver pripomeniem pravoslávny pohľad na chrám a jeho význam, čo nám môže pomôcť lepšie pochopiť aj význam jeruzalemského chrámu pre židovský národ. Chrám je ikona neba, chrám je miestom neviditeľnej prítomnosti Božstva, pole Božích síl a energii. V chráme je cirkev nebeská spojená s pozemskou. V chráme neustále plynú, doslova sa lejú ako vlny rieky, spevy anjelov: ich nebeské chorály počuje ľudská duša, tá ľudská duša, ktorá je pohrúžená do modlitby, do skutočnej modlitby, chrám naplňa duchovné svetlo, neviditeľné pre oči, no vidí ho ľudské srdce, lebo požehnaný sú čistého srdca, tí totiž Boha uvidia. V chráme v posvätných symboloch a obrazoch prebiehajú celé dejiny ľudstva, všetka história človečenstva. V chráme čas stráca svoj priamočiary charakter, budúce aj minulé sa nachádza v navzájom sa prenikajúcich cykloch, stavajú sa prítomným. V chráme čas pocirkevnený a posvätený rytmiami bohoslužby odráža svetelný obraz večnosti. V chrámových bohoslužbách znie hlas prorokov, zvestujúcich o príchode Mesiáša, o príchode Christa, ale aj kázeň apoštolov o tom, že spása sveta sa už uskutočnila; v chráme nehlučne znie spev Serafínov, ktorým oni oslavovali Stvoriteľa pri stvorení sveta aj vesmíru; v chráme je zvestovaný aj Druhý Christov príchod, parúsia, vzkriesenie z mŕtvych i budúci Strašný súd nad anjelmi aj ľuďmi. V chráme sa priestor i čas odhaľujú v nových tajomných hĺbinách, rozmeroch a proporciách, v ohromných vnútorných jemnostiach do ktorých sa dostáva celá história sveta aj celý vesmír. Chrám je Bibliou vtelenou do kameňa, sú to hierarchické rady posvätných symbolov, skrze ktoré duch človeka vystupuje k Bohu. Chrám je miestom mystického stretnutia duše s Bohom. Kruh chrámovej bohoslužby sa stáva zlatým prsteňom, ktorým sa človek zasnbuje s večnosťou. Necirkevní ľudia s istou kultúrnou úrovňou

zvyčajne považujú chrám za syntézu rozličných architekturných epoch a štýlov, kultúr a národov, ako úspech inžinierskeho myslenia a vtelenie estetického génia ich tvorcu, ich umelca.

My však vieme, že to tak nie je. Alebo zďaleka nie iba tak. Chrám je zjavením Božského Logosa na zemi, časťou posvätnej Tradície. Ortodoxný kresťanský chrám v sebe nesie večný a nemerateľný obsah, preto formy chrámu, jeho znakovo-symbolický jazyk musia byť raz a navždy pevnými, pevne zakotvenými, spoločnými pre všetky regióny, národy, kultúry a časy. Jeho štruktúra a obraz sú dané samotným Hospodinom. Obraz starozákonnej „skynie“, prenosného chrámu-stánku, bol Mojžišovi ukázaný na Hore Sinaj v čase Teofánie, v dobe Zjavenia Boha. Plán jeruzalemského chrámu zostavili králi-proroci Dávid a Solomon. jeden z nich napísal Psalmy-Žaltár, knihu, ktorá je základom bohoslužobných modlitieb, základom bohoslužieb. Druhý zasa Pieseň Piesni čiže Veľpieseň ako sa u nás vraví, knihu, ktorú starí mystici porovnávali s Veľsvätyňou-Svjataja svjatych jeruzalemského chrámu. Všetko v chráme je posvätné, všetko má svoj najhlbší zmysel. V Biblii sú detailne ukázané formy a proporcie chrámu, opísané vnútorné zariadenie a bohoslužobné predmety, dokonca aj materiál na jeho výstavbu a na výrobu bohoslužobných predmetov (je možné, že preto, lebo každá vec, každý prírodný materiál vládne, vlastní neznáme vylúčenia-emanácie energie).

Apoštol Pavol a Ján nazerali Kráľovstvo Nebeské v obraze veľkolepého chrámu. Idey a proroctvá starozákonného chrámu sa odhalili a vteli do chrámu novozákonného. V tomto spočíva ich genetická jednota aj historická odlišnosť, tak ako je tomu medzi Starým a Novým Zákonom. Starozákonný chrám je chrámom nádeje, novozákonný je chrámom blahodate, blahodaru či milosti Božej.

Mystický význam chrámovej bohoslužby je obsiahnutý v tom, že modlitba jedného je pripisovaná všetkým, a modlitby všetkých prítomných je prinášaná za každého. Chrátová modlitba sa stáva jedinou a celostnou, tak ako nie je oddeliteľné svetlo jednej sviečky od množstva iných s ňou horiacich, ako nie je oddeliteľná kvapka dažďa, ktorá s ostatnými padá do spoločnej rieky.

Čím je vyššia duchovná kultúra človeka, tým je hlbšia jeho religiózna skúsenosť a o to viac si takýto človek váži tradíciu - ako pokladnicu, z ktorej sa bojí stratiť čo aj by len jediný drahokam. Niektorí namietajú sice hovoria: „Pokiaľ je chrám obrazom neba, potom by sa mal meniť, lebo aj predstavy o kozme podliehajú zmenám, a to znamená, že forma chrámu sa musí meniť a evolucionizovať, vyvíjať sa v zhode s novými vedeckými poznatkami, ktoré nahrádzajú staré naivné predstavy o vesmíre“. Tým však nie je jasné jedno: chrám je obrazom duchovného neba, poznatky o ktorom sa v priebehu dejín nie žeby prehlbovali, ale skôr strácali a deformedovali. A po druhé, chrám nie je modelom ani zrkadlovým odrazom vesmíru, ale je zložitou symbolikou.

Chrám je živou Bibliou. Chrám dáva človeku možnosť zúčastniť sa na samotných udalostiach posvätnej histórie ako aktívneho faktora, ako jednajúcej osobnosti. V chrámovej bohoslužbe sa človek skrze sakrálne symboly a rituály zúčastňuje stvorenia sveta, modlí sa v prenosnom chráme-stánku s Mojžišom, Áronom a celým izraelským ľudom, sprevádza Hospodina počas jeho pozemského života, je na Tajnej večeri s apoštolmi, prijíma

z rúk Spasiteľa, počúva zvesť žien-myronosic o Vzkriesení Christa z mŕtvych, vidí obrazy Strašného súdu. Ako biela farba nie je neprítomnosťou farieb, ale syntézou farieb celého spektra dúhy, tak aj ticho chrámu v sebe obsahuje modlitby a sväté hymny nebeskej i pozemskej cirkvi. Chrám je obrazom strateného Edenu aj vráteného raja.

Symbolika chrámu učí človeka pozeráť na viditeľný svet ako na obrazy a symboly, tiene a podoby sveta duchovného, cítiť nekonečné v konečnom, neohraničené v ohraničenom, vidieť ako štrbiny v hmle odraz večného v časovom.

Prácu vrelo odporúčam k obhajobe a ak by som ju mal hodnotiť, tak potom udeľujem najvyššiu známku: A.

Ján ŠAFIN

Michalovce, 11.02.2020